

крайне возмущен и считал, что этого «дрянного испорченного мальчишку следует просто высечь». Такой же позиции придерживался и Кропоткин, который, несмотря на имевшее место напряженность в семье, остался благодарным отцу за то, что он, преодолевая внутреннее озлобление, продолжал по-своему проявлять заботу о сыновьях. Отказываясь носить княжеский титул (ему его навязывали издатели), Петр Алексеевич Кропоткин никогда не отказался от своего отчества. Не только родство душ и взаимное уважение сближало великого писателя и великого революционера. Их сближала возможно и общая тайна. И.С. Тургенев знал, что его мать Варвара Петровна Тургенева имела побочную дочь Варвару Николаевну Богданович-Лутовинову (в замужестве Житову, 1833–1900), рожденную от молодого А. Е. Берса, служившего в конце 1820 — начале 1830 гг. домашним врачом у Тургеневых.

К старости П.А. Кропоткин действительно стал очень похож на А.Е. Берса. От Берса он получил не только голубые глаза, высокий мощный лоб, переходящий в лысину, характерный рисунок больших ушей, похожую конфигурацию носа, но и вспыльчивый прямой характер, бесконечную, прямо-таки религиозную любовь к природе, музыкальность, обожание театра, поэзии, литературы и в хорошем смысле слова, скупость. Рабочие, которым Кропоткин-Бородин за Невской заставой в 70-х гг. рассказывал об Интернационале и Французской революции, дали ему прозвище «Крохин», поскольку он их постоянно учил бережно обращаться с общественными деньгами. Имеется еще одна общая черта: Кропоткин, как и Берсы, хладнокровно относился к смерти. Когда сестра милосердия Екатерина Линд, ухаживавшая за умирающим Кропоткиным, спросила его, как он себя чувствует,

он ответил: «Полное ко всему равнодушие.— И продолжил, — Какой тяжелый процесс умирание».

Через всю жизнь П.А. Кропоткин пронес глубочайшую любовь к матери. Вернувшись на Родину через более чем сорок лет эмиграции, в Москве он первым делом пошел на ее могилу на Новодевичьем кладбище. Можно представить, какие нежные слова рождались в голове старого революционера, дожившего до Великой русской революции и видящего вместе с тем ложность ее развития. В ответе на мучивший его вопрос, который волновал его всю сознательную жизнь, он безоговорочно принял официальную метрическую версию. По другому поступить он и не мог. При подготовке после его смерти 8 февраля 1921 г. к изданию переписки братьев жена Петра Алексеевича Софья Григорьевна Кропоткина подвергла тщательной ревизии ее содержание и все то, что касалось Берсов было изъято. Фразы типа: князь ворвался в комнату и закричал: «Вы, берсово отродье», — были тщательно зачеркнуты. Другую позицию занимала жена Александра Алексеевича Вера Севастьяновна Кропоткина, которая была против приглаживания текста писем и настаивала на том, чтобы печатать все, как было.

Предпринятый документальный экскурс несколько не затрагивает чести и достоинства родственников семьи Кропоткиных и Толстых. В жизни часто случалось, случается и будет случаться, что природа и любовь побеждает официальные оковы брака.

¹ Сафонова О.Ю. Род Берсов в России. — М., 1999. — С. 44

² СПб., 1907. — С. 131.

Олег Божко

ВІСЬ

ОЖ В

ВІСЬ

ВІСЬ

ВІСЬ

ВІСЬ

ВІСЬ

ПОЕТ НА ВІЙНІ.

**ІСТОРИЧНИЙ КОМЕНТАР ДО XXX–XLVI РОЗДІЛІВ
РОМАНУ В. СОСЮРИ «ТРЕТЯ РОТА»**

Публікація повного тексту роману В. Сосюри «Третя Рота» (у журналі «Київ», №№1–2 та окремою книгою у видавництві «Радянський письменник») ¹ була чи не найпомітнішою подією 1988 р. в українській літературі. Художня цінність прози видатного поета без-

сумнівна, значення роману як докладної автобіографії одного з тих, хто складає гордість нації — незаперечне. Є у романі й інше достоїнство, особливо відзначене його публікатором С.А. Гальченком — документальна достовірність. С.А. Гальченко пише про високий ступі-

піль об'єктивності автора: «Не переоцінюючи значення творів такого жанру (мемуарів — О.Б.), слід відзначити, що це — документи найповнішого самовиявлення і характеру людини, і способу її мислення, і підходу до оцінки певних явищ»². Ця характеристика цілком стосується твору Сосюри, та мусимо зауважити, що далеко не всі мемуаристи ставлять собі за мету найповніше самовиявлення, і лише небагатьом талановитим людям вдається досягти її. Достовірність «Трьої Роти» має ще одну грань, відблиск якої дещо по-новому підсвічує творче обдарування поета: його спостережливість і точність. Як справжній художник, він був заглиблений у себе, та душею чутливо відгукувався на всі прояви бурхливої дійсності, його пам'ять, а за нею і перо чітко зафіксувало і обставини навколишнього життя, і власну безпосередню реакцію на них. Високі художні якості щасливо поєдналися в романі зі строгою фактографічністю, і це ставить його в один ряд з тими мемуарами, які впевнено використовуються науковцями як історичні джерела. Пропонована стаття є спробою показати докладніше, ніж це зробив В. Сосюра, зовнішній бік деяких подій (звичайно, за винятком загальновідомих і достатньо повно прокоментованих у примітках), учасником яких він був, розповісти про завершення окремих сюжетів, що тільки зав'язувалися на його очах, і про долі деяких людей, з якими зводило його життя.

Вибір досить обмеженого періоду — 1918–1921 рр.— пояснюється не лише фаховими зацікавленнями автора, він виправданий ще й з іншої точки зору. В роки громадянської війни В. Сосюра перебував на фронті, в тому середовищі, стан і дії якого вирішували майбутнє України, на передньому краї боротьби, де були сконцентровані найдинамічніші, найрішучіші сили народу. Багато з тих подій, що потрапили тоді у його поле зору, давно зайняли помітне місце в писаній історії, у монографіях, підручниках, енциклопедіях. Ті три роки у житті поета були найнасиченішими подіями і враженнями: їм присвячено близько ста сторінок — третя частина тексту. З 1921 р., після опублікування поеми «Червона зима», В. Сосюра став визнаним поетом і займався літературою професійно, і з цього часу його безпосередні, найбільш достовірні враження стосуються здебільшого літературного процесу, далеко не визначального у суспільному житті 1920–1950-х рр.

Деяких подій, пов'язаних із громадянською війною, В. Сосюра торкнувся й поза XXX–XLVI

розділами. Так, у перших розділах роману він багато уваги приділив своїм родичам. Прізвище предків поета з боку матері — Локатош — в роки революції і громадянської війни уславив Іван Семенович Локатош (сам він писався як Локатош). У романі він не згадується; там, де йдеться про матиного брата Івана, мається на увазі Іван Дмитрович Локатош (с. 37–38, 63–64 та ін.). Зате у примітках наведені свідчення В. Сосюри про історію написання «Трьої Роти», де сказано: «Я продиктував машиністці шістьдесят сторінок і цей початок роману давав читати Клименту Єфремовичу Ворошилову як моему землякові. Він теж із Трьої Роти і його соратником по громадянській війні був мій дядя Іван Локатош, двоюрідний брат моєї матері, бувшої робітницею патронного заводу в м. Луганську» (с. 311). Широко відомо, що легендарний М.О. Щорс у лютому 1919 р. був комендантом звільненого від петлюрівців Києва, та мало хто поза порівняно вузьким колом кваліфікованих істориків знає, що і на цій посаді, і по службі в армії Щорс тоді безпосередньо підлягав І.С. Локатошу — начальнику гарнізону Києва і начальнику 1-ї Української радянської дивізії. Життєвий шлях І.С. Локатоша відомий лише частково. Народився він 1888 р. в м. Олександрівську (нині Запоріжжя), був робітником, до Комуністичної партії вступив ще 1906 р. З лютого 1917 р.— у Червоній гвардії³. Коли німецькі й австро-угорські війська, запрошені на Україну Центральною Радою, стали під тиском Харкова, І.С. Локатош вступив до 1-го Харківського комуністичного загону, який вирішено було вивести з міста без бою. У ешелоні загону від'їздила президія Донецько-Криворізької обласної Ради. Разом із загонами Ворошилова, Латишева, штабом Антонова-Овсієнка 1-й Харківський комуністичний загін відступав з боями через Зміїв на Куп'янськ і далі на схід. Коли командир загону лівий есер Первухін полишив його за наказом свого ЦК, загальні збори загону довірили командування І.С. Локатошу. Згодом загін (120 чоловік) об'єднав навколо себе понад тисячу шахтарів-добровольців і разом з іншими формуваннями увійшов до складу новоутвореної 5-ї Революційної армії (командуючий К.Є. Ворошилов).

Загін вів важкі бої під Сватовим і Лисичанськом, прикриваючи відхід головних сил. Тут, на Дінці, дивним чином перетнулися шляхи В. Сосюри та його дядька. Пізніше вони обидва згадували цей момент у подробицях, і спогади їхні відтворили його у головному досить схоже, і це — точність правди. Локатош

писав: «Около Переездной нам сообщили, что эсеры и меньшевики содового завода организовали против нас вооруженную засаду. Нашим же оружием и артиллерией, отпущенным тов. Ворошиловым для формирования рабочих отрядов, они будут в нас стрелять! Ну, это не немец, страшного ничего нет, но досадно за обманутых содовских рабочих»⁴. А В. Сокурова якраз і вступив у робітничу дружину Донецького содового заводу (с. 113, 116–117, 310): «Демобілізовані солдати організували секцію при раді депутатів і, скориставшись повстанням куркулів, обеззброїли заводський загін червоногвардійців, поклялися раді, що будуть вірні революції, і стали нести охоронну службу.

Я записався в цей загін.

Секції дали зброю з умовою, що вона буде одступати разом з останніми загонами червоної гвардії.

Бої йшли вже біля Сватової.

Ми несли варту на залізничному мосту через Дінець. Уночі я стою на варті...

Я схопив рушницю і вибіг на вулицю.

На заводі, вже гриміла стрільба і гулко били гармати. А по «чавунці», що йшла пірколом через село і була над ним, грізно й тихо йшли броньовики. Вони одкрили по селу й заводу огонь, вони оборонялися од солдатів і спровоканих заводською адміністрацією робітників, що не дали їм спалити порома через Дінець.

Червоногвардійці густими рядами стояли на одкритих платформах з рушницями до ноги і без ліку падали під кулями спровоканих братів.

Я не скотів бити по них і віддав рушницю одному солдатові...

Але коли я ще біг і провулки були так повні стріляниною, що здавалося, стріляють біля мене, я не витримав, послав кулю в далекий ешелон. Тепер я знаю, що та куля не вбила нікого, бо я цілювся в покрівлі вагонів, але вона одірвала мені серце.

Червоні броньовики одійшли до Лоскутовки і почали бити по штабу.

Після кожного удару в небі тонко шуміли набой і пихкали хмарки розривів, або коли набій поціляв у залізницю, і тоді здавалося, що гримить і розлітається весь світ.

Ім відповідали заводські гармати за горою. Бій припинився, і червоногвардійці прислали до нас делегатів».

Колішній командир червоногвардійського загону Локатош змалював перебіг бою значно сухіше, схематичніше, зате і докладніше: «Мы выслали команду, во главе с тов. Кариковым Карпо, взорвать или сжечь плавучий мост че-

рез Донец, чтобы немцы не могли быстро переправиться. Там действительно произошла стычка, в результате коей тов. Кариков и др. были ранены. Отогнав предателей, мы мост облили керосином и подожгли. Видя подозрительное, угрюмое, как бы выжидательное настроение находившихся на вокзале людей, мы, погрузив раненых, медленно начали продвигаться дальше. Вдруг посыпался на нас свицовой град пуль, изготовленных луганчанами, и вслед за этим, из данных нами же двух орудий, трехдоймовые гости — снаряды. Вот какова была предательская поддержка содовских эсеров и меньшевиков коммунарм и рудокопам, борющимся за освобождение труда.

Но наши снаряды начали близко ложиться около газовых бассейнов, попадали они в них и от поселка; осталось бы только кладбище спровокорированных эсероменьшевиствующихими «заправилами» стариков, женщин и детей, чего мы совершенно и не мыслили даже делать.

Вдруг из-за строений к нам стала приближаться с белым флагом группа людей — это пришли, дрожа от испуга, недавние «герои» просить прощения за свой предательский поступок. Мы взяли с них слово не открывать по нас огонь и спрятать наше оружие, чтобы не попало немцам. Так мы и расстались»⁵.

Після жорстоких боїв під Луганськом і Міллерово загін Локатоша у складі 5-ї Революційної армії брав участь у прославленому істориками сталінських часів поході до Царицина. У червні 1918 р. армія влилася до складу Царицинського фронту і разом з кількома іншими подібними формуваннями була об'єднана в так звану Групу Ворошилова, що складала основну силу в обороні Царицина.

Принаймні до початку листопада 1918 р. І.С. Локатош завідував відділом по боротьбі з контрреволюцією Царицинської губернської ЧК⁶.

У листопаді 1918 р., коли більшовики для звільнення України від противника утворили Групу військ Курського напрямку (із січня 1919 р. — Український фронт), І.С. Локатош у складі групи командирів, за висловом Антонова-Овсієнка, «20 бывших царичинских работников», прибув в Україну. Група прийшла з рекомендаційним листом від Сталіна. Антонов-Овсієнко свідчив: «Особенно были отмечены Сталиным тт. Локатош, Бобырев и Беленкович»⁷. 29 листопада 1918 р. нарком у справах національностей Й.В. Сталін засвідчив одержання І.С. Локатошем 5 млн. карбованців для передачі Центральному Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України⁸.

Локаатоша одразу ж було направлено інспектувати переформування Особливої повстанської дивізії (майбутньої 1-ї Української радянської дивізії), а 1 грудня призначено її начальником замість М.Г. Кропив'янського. Новий начдив прийняв дивізію у важкий для неї час. З'єднання по суті все ще перебувало у стадії переформування, хоча й вело вже бойові дії. Повстанські полки і загони, об'єднані наказом Всеукраїнського Центрального Військово-Революційного Комітету від 22 вересня 1918 р., необхідно було розподілити у взводи, роти, батальйони, полки, батареї, команди, ескадрони тощо за штатами регулярної армії, скасувати виборність командирів, налагодити централізоване постачання з армійських баз, запровадити тверду дисципліну і добитися безумовного виконання наказів, припинити прийом добровольців безпосередньо до частин поза військовими комісаріатами тощо. Чи не найтяжчим і найвідповідальнішим завданням на той момент було перекидання дивізії з району Брянська до Курська й Белгорода (з «рідного» чернігівського напрямку на харківський), — саме з ним не справився Кропив'янський, за що й був усунений від командування. На щастя, директиву було змінено і Локаатошу не довелося йти проти настроїв своїх бійців та багатьох командирів, які будь-що бажали воювати на рідній їм Чернігівщині, а потім і Київщині. Тим не менш він енергійно взявся за наведення належного порядку у полках Щорса, Боженка, Черняка, інших частинах і підрозділах. Саме про цей аспект діяльності нового начдива схвально відгукувався командуючий Українським фронтом Антонов-Овсієнко.

І.С. Локаатош вів Богунський, Таращанський, Новгород-Сіверський, 1-й кавалерійський полки на Ніжин і Чернігів, саме він підписав оперативний наказ військам 1-ї Української радянської дивізії від 18 січня 1919 р. — «Задання по заняттю Києва и его окрестностей»⁹. Однак на початку березня Локаатош сам допустив порушення воїнської дисципліни, «роз'яснивши» начальникові штабу Групи військ Київського напрямку (по суті армії) І.Н. Дубовому, що той не має права самостійно наказувати йому, начдивові, бо він як начдив безпосередньо підлягає лише командуючому групою і реввійськраді¹⁰. 7 березня Локаатоша було усунено з посади начдива «за несполненіе оперативного приказа и за недостойное поведение как командира и коммуниста»¹¹.

Влітку 1919 р. він командував бригадою, яка дислокувалася у Києві, із червня 1920 р.

був начальником тилу Донецької губернії; на цій посаді Локаатош відповідав за боротьбу з повстанським рухом («бандитизмом») у тилу діючої армії, об'єднуючи дії частин особливо призначення, міліції, військ ВУЧК і знятих із фронту польових частин. Наскільки важливою була ця ділянка роботи, свідчить хоча б те, що начальником тилу Південно-Західного фронту у травні — липні 1920 р. був Ф.Е. Дзержинський, направлений на Україну саме для посилення охорони революційного порядку. З лютого 1921 р. І.С. Локаатош командував 19-ю окремою бригадою військ ВЧК. Подальша його доля, навіть рік смерті, невідома¹².

Перебування у військах Директорії — драматична сторінка у житті В. Сосюри. Його розповідь про цей період надзвичайно важлива: мабуть, більше не знайти настільки ж переконливого документа, який би розкрив ті внутрішні мотиви, які приводили тисячі й тисячі простих українських трударів, селян і робітників, далеких від свідомого політичного життя, до тих чи інших збройних формувань. Рядок за рядком, сторінка за сторінкою в романі прослідковується те, що історики звично втискують у два слова: «обдурені трудящі»... Шлях поета до поля братовбивчої боротьби типовий. Перший крок було зроблено несвідомо, не стільки «за», скільки «проти» — проти німецько-австрійських окупантів. Боротьба із загарбниками стала загальнонаціональним рухом. До неї включилася більшість численних тоді політичних партій, — за винятком крайньо правих та монархістів, — більшовики, есери (ліві, праві, українські), меншовики, українські соціал-демократи, бундівці, анархісти та ін. Усі вони виражали прагнення найширших народних мас — селянства, пролетаріату, демократичної та ліберальної інтелігенції, прагнення до визволення батьківщини. Гетьман Скоропадський утримувався багнетами чужинців, і коли окупанти рушили з України у зв'язку з революціями в Німеччині та Австрії, крах його був блискавичний. Сосюра в травні 1918 р. вступив до Бахмутської комендантської сотні під впливом «таємних організаторів повстання проти гетьмана» — «щоб мати в руках зброю» (с. 119). Він не називає, що то були за організатори — есери, більшовики, анархісти чи ще хтось, бо мабуть і не знав, та й не поцікавився. Досить було одного — проти гетьмана, проти німців. В червні сотню розформували (с. 124) — гетьманці розформували майже всі частини, створені Центральною Радою. Вони були для них, по-перше,

надто демократичними, по-друге, могли стати (та й зрештою стали) на заваді гетьманським планам реставрації «единой и неделимой». Опору собі Скоропадський шукав серед монархічного офіцерства («Почали приїжджати офіцери в золотих погонах. Вони глузливо дивилися на нас і казали, що тепер їхній час» (с. 120).

«Ну а в листопаді — повстання.

Робітники обеззброїли карний загін...

Потім приїхав на село 3-й гайдамацький полк...». Перебіг подій відбито В. Сосюрою дуже точно. Більшовики, робітництво чимало зробили для організації повстання проти окупантів і гетьманату, особливо у промислових центрах і сільських районах Чернігівщини й Київщини, однак не зуміли скерувати масовий рух у русло боротьби за відновлення радянської державності. Головні причини цього назвав 2-й з'їзд КП(б)У: односторонність діяльності ЦК і Всеукраїнського Центрального Військово-революційного Комітету, спрямована майже виключно на військову роботу в прикордонній смузі між Росією та Україною, розтрачування сил на погано організоване повстання серпня 1918 р., послаблення керівництва Центрального Комітету місцевими організаціями. З'їзд визнав роботу ЦК незадовільною і намітив ряд заходів, спрямованих на те, щоб забезпечити ведучу роль КП(б)У в боротьбі з гетьманщиною і відновити радянську владу на Україні, однак з часу з'їзду до Листопадової революції в Німеччині минуло трохи більше двох тижнів, — ситуацію виправити не вдалося. Українські національні партії створили Директорію УНР, яка прийшла до влади на хвилі загальнонаціонального визвольного руху. Там, де вирішальну роль у боротьбі відіграв пролетаріат, — як це показав Сосюра на прикладі Донбасу, — він не втримав владу, оскільки Директорія мала в своєму розпорядженні регулярні збройні формування (частиня перейшла від гетьмана, частину пореспубліканському настроєних військ Скоропадський не встиг ліквідувати). Червона Армія України лише формувалася у прикордонних районах на півночі...

3-й гайдамацький полк, до якого вступив Сосюра, був однією з найміцніших петлюрівських частин, однією з небагатьох, що з часу свого виникнення за Центральної Ради не були розформовані й не розбіглися до завершення громадянської війни. Попередником полку був створений у грудні 1917 р. Гайдамацький кіш Слобідської України, яким до березня 1918 р. командував С. Петлюра. Кіш,

як зазначив Сосюра (с. 130), відзначився розправою над робітниками-арсенальцями при придушенні Київського січневого збройного повстання 1918 р. У березні 1918 р. кіш було зведено у 3-й гайдамацький піхотний полк і включено до складу Запорізького корпусу, а в червні 1919 р. — розгорнуто в бригаду. Полком, корпусом, а потім бригадою командував отаман Омелян Волох¹³. У грудні 1919 р. він встановив зв'язки з Волинською революційною радою, створеною партією боротьбистів і, захопивши державну скарбницю, заявив про визнання Радянської влади.

В. Сосюра тонко вхопив і характерно виразив співвідношення сил Армії УНР, що билася за владу, і відступаючих кайзерівських військ. Поведінка останніх може викликати здивування: коли гайдамаки на ст. Сватове спровокували окупантів, готових мирно скласти зброю, ті вчинили справжню бійню, а потім «з купою трупів віддали нам і свою зброю... І думав я: якби німці захотіли, то тільки соплі лишилися б від моєї синьої омріяної України...» (с. 129–130). Річ у тім, що окупаційна армія відходила з України не переможеною, а «лише» через небажання солдатів продовжувати війну, через крах кайзерівського уряду, який кинув їх на фронт, через революцію на їхній батьківщині. Однак створені в окупаційній армії Ради солдатських депутатів здебільшого знаходилися під впливом реформістських («угодовських») партій та реакційного офіцерства; наслідком такого співвідношення сил був твердий нейтралітет абсолютної більшості німецьких та австро-угорських частин. Де тільки виникала необхідність, вони укладали угоди з місцевими органами влади будь-якої політичної орієнтації, в обмін на своє невтручання у місцеві справи вимагаючи вільного просування залізницею. Тим не менш, командування — і таємно, і явно — намагалося створити сприятливі умови для Директорії в боротьбі проти більшовиків.

На станції Сватове гайдамаки були розбиті лівими есерами, «сахаровцями» (с. 139). Цікаво, що цей малопоштивий вираз, з тих, що, звичайно, вживався при характеристиці отаманщини, а не червоних військ («сахаровці»), співпадає з оцінками Антонова-Овсієнка. Матрос Сахаров стояв на чолі бригади; командування Південного фронту передало йому в підпорядкування всю ділянку фронту від Острогозька до Коротосяка, однак він, залишивши штаб, знявся в кінці листопада з місця і, маючи при собі до тисячі чоловік і 2 гармати,

безчинствував у районі Валуйок,— у смузі дій радянської Групи військ Курського напрямку, націленої на Україну. Після особистого втручання Антонова-Овсієнка він повернувся до Острогозька. Вночі проти 29 грудня загін Сахарова напав у Вовчанську на загін Яшвілі. Останній був поранений і помер, а Сахаров сховався від слідчої комісії, був оголошений поза законом і забитий Федором Дибенком¹⁴.

Розповідь про взяття Полтави радянськими військами у романі датовано 5 січня 1919 р., однак частини 2-ї Української радянської дивізії під командуванням О.М. Ленговського звільнили місто від противника з 18 на 19 січня¹⁵. Розходження в 13 днів наводить на думку, що деякі дати в творі наведено за старим стилем. З червоних частин, які вибили петлюрівців з Полтави, Сосюра назвав один лише «7-й советский полк» (с. 146). Цікаво, що безпосередня участь цього полку в боях за Полтаву в історичній літературі майже не прослідковується: полк знаходився в резерві, в розпорядженні начдива, і його 1-й батальйон було введено в бій в останній момент. 7-й полк, яким командував І.Ю. Бочкін, разом з 5-м (командир Д.А. Шмідт), вважався кращою частиною 2-ї Української радянської дивізії.

«В Кременчуці наш полк (2-й курінь, наш 3-й) роззброїв Балбачана... Балбачан хотів нашу армію подарувати Денікіну»,— Сосюра зафіксував ще один маловідомий факт історії петлюрівської отаманщини (с. 147). Коли 27 листопада 1918 р. Полтаву визволили від гетьманців очолені більшовиками повстанці (500 чоловік, з них лише 150 озброєних), і ревком проголосив у місті радянську владу, Балбачан направив туди свій загін (2 тис. чоловік з артилерією). Ревком відмовився поступитися владою, і тоді Балбачан вступив у змову з німецькими військами, які оточили казарми червоних частин, роззброїли їх, заарештували ревком. Однак через два дні німці спробували роззброїти і петлюрівців, і ті втекли до Кременчука¹⁶. Там Балбачан проголосив себе головнокомандуючим військами Лівобережної України і під загрозою просування радянських військ примирився з окупантами. 16 грудня в Харкові від імені Балбачана було оголошено мобілізацію офіцерів, юнкерів і понадстрокових унтер-офіцерів, 17 грудня відбулася нарада петлюрівців і білого офіцерства («добровольців»). «Добровольці» поступили в підпорядкування командування військ Директорії, за що зберегли свої загони і отримали право на продовження формування. Зате 4

тис. селян, які того ж дня з'явилися на мобілізацію і дізналися, що їх призвала Директорія, відмовилися служити Петлюрі, рушили до будинку Ради робітничих депутатів, викликали членів президії й запропонували себе у їх розпорядження — «стояти і боротися за владу Рад». Балбачан вдався до крутих репресій проти пролетаріату Харкова, пролилася кров. Міська Рада перейшла на нелегальне становище¹⁷. Коли 1 січня 1919 р. повстали робітники Харкова, Балбачан запропонував усім своїм військам, які в Донбасі стримували білокозаків, залишити фронт, і надіслав офіційну телеграму отаману Волоху з пропозицією негайно вступити в переговори з дончакми про спільні дії проти більшовиків¹⁸. Тут він трохи випередив події, за що й поплатився: верхівка Директорії ще не відважувалася відкрито блокуватися з білогвардійщиною, лише в березні вона зобов'язалася перед Антантою, що укладе угоду з Денікіним. А поки що, як засвідчив Сосюра, дії «першопрохідця» були заблоковані обуреними низами його ж армії. Влітку 1919 р. Петра Балбачана розстріляли на Поділлі петлюрівці після його невдалої спроби вчинити переворот.

Сосюрина ж характеристика петлюрівських «низів» може здатися парадоксальною, однак повністю підтверджується фактами: «А наш полк (3-й гайдамацький — *О.Б.*) у низах був весь більшовицький... Того він і був самий бойовий з усієї петлюрівської армії, і більшовики завжди не витримували нашої штиксової атаки. Того і (не) любив нас дуже улюблений полк Петлюри, мазепинський полк... Того й ніколи не приїжджав до нашого полку Петлюра, який спокійно почував себе тільки між мазепинцями та січовими стрільцями...» (с. 148). Дійсно, В.О. Антонов-Овсієнок так коментував наказ начальника 4-ї Запорізької дивізії Армії УНР, у якому згадувався полк, де служив Сосюра: «Гайдамаки 3-го полка сохранили некоторую боеспособность: 6 декабря они разоружили эскадрон немцев, затем разбили небольшой гетманский отряд»¹⁹.

Що стосується більшовицьких настроїв у полку, то це підтверджується фактами, наведеними далі самим Сосюрою та виявленими в інших джерелах. «На Жмеринку відступ одрізано,— читаємо в романі,— і ми відступаємо через Вапнярку на Одесу. Рада старшин і козаків нашого корпусу (окремий Запорозький) випустила до більшовиків відозву, що ми теж більшовики, але українці, і що воювати нам нема за що, бо ми брати. Червоні прислали до нас делегацію... Я не знав, що ми й не ду-

маємо переходити на бік червоних... Червоні не дурні, зразу розкусили нас, і ми почали панічно під їх ударами відступати до Вапнярки» (с. 158–159). Дійсно, 21 березня 1919 р. в районі Вапнярки й Бірзули в військах Директорії відбулися заворушення, представники різних партій — комуністів, лівих есерів, «незалежників» (ліве крило українських соціал-демократів) — утворили «ревком Південно-Західного фронту України», який 27 березня обмінявся телеграмами з головою Раднаркому УСРР Х.Г. Раковським. Умовою припинення збройної боротьби ревком висунув збереження підпорядкованих йому військ у попередньому стані й включення всього персонального складу ревкому до ВУЦВК. Раковський цілком резонно відповів, що на території УСРР немислиме існування ніякої армії, окрім армії УСРР під командуванням Антонова-Овсієнка, а що стосується входження ревкому до ВУЦВК, то переговори з цього питання можна вести з партією, до якої належать члени ревкому. Дані В. Сосюри про безрезультатність переговорів не вдалося підтвердити прямо. Телеграму ревкому про перемир'я з 14 години 29 березня разом з головою ревкому Рибаким підписав і отаман Волох, а оскільки відомо, що останній порвав з Директорією лише в грудні, то можна припустити, що переговори не досягли мети²⁰. Більша частина Вапнярського угруповання Армії УНР перейшла на територію Румунії, де була роззброєна й відправлена до Галичини.

Петлюрівські частини склали зброю і без будь-яких умов, без відома свого командування й усіх «ревкомів»: «На Роздільну прибігло кілька старих гайдамаків з мого куреня. З ініціативи бунчужного Натруса наш курінь і 4-й перейшли на бік червоних десь під Вапняркою. Вони роззброїли старих гайдамаків та старшин і заарештували їх. Деяким удалося втекти» (с. 160). А ось тогочасна інформація. В оперативному зведенні 2-ї Української радянської дивізії від 31 березня повідомлялося: «Вчора розоружен нами 3-й Гайдамацький полк і сдался бронепоезд противника с одним орудием и пятью пулеметами. Взято в плен свыше 800 человек при полном вооружении»²¹. Газета «Известия Всеукраинского ЦИК Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов и исполкома Киевского Совета» від 2 квітня давала ширшу, хоч і менш точну інформацію: «В военных кругах сообщают следующие подробности сдачи советским войскам 10-тысячной армии петлюровцев, о чем недавно сообщалось на страницах «Известий».

Первым на сторону Красной Армии перешел 3-й гайдамацкий полк. Вначале была послана в Жмеринку к советскому командованию делегация для переговоров, а затем весь полк в полном составе (половина полку, два курени — О.Б.), выбросив белые флаги, направился в сторону советских войск и сдался со всем снаряжением и обозом.

Другие части петлюровцев, входившие в состав 10-тысячной армии также начали постепенно переходить на сторону советской армии»²².

9 квітня «Известия Екатеринославского губернского исполнительного комитета Советов рабоче-крестьянских и красноармейских депутатов» також звернула увагу на 3-й гайдамацький полк: «На днях в Екатеринослав при был в полном составе 3-й гайдамацкий полк, сдавшийся нам в одном из сражений на Западном фронте. На состоявшемся общем собрании солдат этого полка была вынесена следующая резолюция: «Заслушав доклад о международном положении и задачах Красной Армии, мы, перешедшие в ряды советских войск из рядов петлюровской армии, шлем свой привет нашим братьям — красным солдатам, освобождающим Украину от врагов революции».

Мы, насильно мобилизованные Петлюрой и уяснившие весь гнусный обман этих предателей трудового народа, обещаем все, как один по первому требованию Советской власти взять в руки винтовки, чтобы вместе с красными солдатами пойти на последний и решительный бой за угнетенных рабочих и крестьян Украины».

Резолюция принята единогласно всем полком. На собрании присутствовало около 1500 человек»²³.

Як бачимо, безпосереднє оточення В. Сосюри у петлюрівському війську справді було значною мірою революціонізоване, і його, Сосюріне рішення про перехід на бік червоних визрівало уже в перший період перебування в Армії УНР.

Вражає своїми трагічними, натуралістичними подробицями опис Проскурівського погрому, яким завершилося придушення повстання (с. 152–157). Написане художником залишає у свідомості значно глибший слід, ніж стислі, хоча й набагато докладніші й повніші викладки історичних документів. Рішення про повстання проти Директорії було прийняте 10 лютого військово-революційним комітетом Подільської губернії. На основі постанови ВРК командуючий повстанськими радянськи-

ми загонами Ткачук видав наказ, яким виступ призначався в ніч з 14 на 15 лютого в Проскурівському, Летицькому, Віницькому і Гайсинському повітах²⁴. У Проскурові виступ був найбільш грізним завдяки тому, що до повсталих робітників і селян приєдналися солдати. Петлюрівський комендант ст. Проскурів телеграфував 15 лютого до Генштабу Армії УНР: «В Проскурове виступили местные большевики. На их сторону перешли Белгородский конный полк, 8-й Проскуровский и охранная сотня. Имеют в своем распоряжении два орудия, три орудийных бригады. Меры все для ликвидации восстания приняты. Сейчас ведется стрельба от станции в направлении на город. Все части, которые здесь расположены, все при оружии и ведут наступление на город»²⁵. Начальник штабу військ Армії УНР В. Тютюнник наклав резолюцію: «Всех главарей Проскуровского восстания отдать военно-полевому суду. Части расформировать и людей маленькими кучками распределить между надежными частями»²⁶. Після Проскурівського погрому, описаного Сосюрою, гайдамацький полк вчинив ще й різанину в навколишніх містечках і селах. Начальник Проскурівської повітової міліції доповідав начальству: «После того, как в Проскурове было подавлено большевистское выступление, часть большевиков убежала в г. Фельштин, где также был отдел Совдепа, куда вдогонку были посланы казаки гайдамацкого полка в количестве около 600 человек, и там они начали резать жидов, которых оказалось 480 убитыми, 330 ранеными, из них третья часть — тяжело. Во время этой расправы возник пожар и уничтожил несколько десятков магазинов, где также сгорело 120 человек, а всего 930 человек мужского и женского пола. После этого начались грабежи разными темными элементами и крестьянами»²⁷. Додамо до цього, що коли в середині лютого В. Тютюнник ще намагався зберегти видимість законності, то на початку березня він і сам вдався до безсудних розправ. Ось уривок з його розмови по прямому проводу з полковником Мишковським:

«— Ну, а здесь настроение очень паршивое, все так паршиво настроено, что вы себе представить не можете. Много портят дело старшины, начиная с командиров полков, которые убегают чуть ли не первыми. Вы прямо их расстреливайте, без суда, и оглашайте приказы за что. Это вам передает атаман Тютюнник, который здесь же у аппарата.

— Это мы делаем, расстрелян командир бронепоезда Дмитренко и его помощник за невыполнение боевого приказа, но их надо рас-

стрелять 90 процентов, и это можно сделать, но все несчастье в том, что заменить их абсолютно нечем.

— Я — атаман Тютюнник. Чем иметь словечко, лучше ничего не иметь, всех их расстреляйте, а новых из казаков поставьте и те будут надежны. Всего хорошего»²⁸.

Повстання в Проскурові знову спалахнуло 23 березня, місто було звільнене робітниками і партизанськими загонами, та ненадовго — виступ придушили зняті з фронту частини. Лише 6 квітня Проскурів зайняла 2-а Українська радянська дивізія.

Після 3-го гайдамацького полку В. Сосюра потрапив до Житомирської (в Кам'янці-Подільському) юнацької школи — єдиного вцілілого до середини 1919 р. військового училища з кількох, заснованих Директорією. Школа дала, здається, три випуски офіцерів, вона більше використовувалася як бойова одиниця, ніж навчальний заклад.

В Кам'янці Сосюра зіткнувся з «галичанами» — Українською Галицькою армією (УГА), сформованою 1918 р. на зразок частин старої австро-угорської армії, — починаючи з організації й кінчаючи формою; тим-то, вперше побачивши на галичанах достопамятні ще з 1914 р. сині мундири, «червої думали, що це німці, і почали панічно відступати» (с. 165).

У жовтні 1919 р. УГА, відірвана від Галичини, притиснута до Дністра денікінцями і Червоною Армією, швидко розкладалася, до того ж у ній спалахнули епідемії, хворих було більше третини. В цих умовах УГА уклала в листопаді угоду з денікінцями («Галичани перейшли до білих...» — с. 170) і, полишивши госпіталі, рушила до Одеси на з'єднання з Добровольчою армією, однак була відрізана радянськими військами і приєдналася до Червоної Армії. Частини УГА було переформовано, армію перейменовано на Червону Українську Галицьку армію (ЧУГА). До одного з полків ЧУГА й потрапив В. Сосюра в лютому 1920 р. Перехід УГА на бік радянських військ значною мірою був вимушеним, зумовленим більше зовнішнім тиском, бойовою обстановкою, ніж розкладом частин та їхньою більшовизацією. Збереження на своїх місцях молодшого і середнього командного складу УГА звело, по суті, нанівець політичну роботу в цих частинах. Внутрішні процеси в ЧУГА добре показані в романі. І якщо коливання галичан у кінці лютого — на початку березня зрештою було вгамовано, то в квітні, під час радянсько-польської війни дві бригади з трьох зі своїми командирами перекинулися на бік противника.

Під час служби в новосформованому з полонених 1-му Чорноморському полку В. Сосюра познайомився на ст. Роздільній з тов. Старим (с. 184); згодом, під час слідства у справі про заколот у полку, саме лише підтвердження цього випадкового знайомства врятувало майбутнього письменника: «Слідчий мене спитав:

— Вы знаете товарища Старого?

— Знаю.

— Он прислал бумагу, что знает ваши убеждения и социальное происхождение. Вы свободны.

Я крізь туман смерті здивовано глянув на нього і так розгубився, що тільки сказав:

— Разрешите пожать вашу руку...

Любі більшовики! Значить, у вас є правда, і бог удруге обдувив мене. Прийміть же мене в свої світлі ряди для останнього штурму. Тепер я навіки ваш» (с. 189–190).

Кількох слів лише однієї особи виявилось достатньо, щоб припинити слідство. Таким незаперечним авторитетом могла користуватися неабияк людина. Є всі підстави вважати, що Сосюру врятував Григорій Іванович Старий (справжнє прізвище — Борисов), добре відомий у Молдавії та на півдні України революціонер. Член Комуністичної партії з 1918 р., він ще з 1900 р. брав участь у соціал-демократичному русі, а під час Першої світової війни — в організації революційної роботи на Південно-Західному фронті, на початку 1918 р. керував обороною м. Вендери від військ королівської Румунії, боровся проти них у підгіллі, очолив у травні 1918 р. Вендерське повстання, за що його засудили на смерть. З 1924 р. Старий був головою Ревкому Молдавії, з 1925 р. — головою ЦВК, РНК Молдавської АРСР (у складі УСРР). У кінці 1919 — на початку 1920 рр. він цілком міг зустрітися з Сосюрою, бо бував тоді в Тирасполі й Бірзулі, а Бессарабський обком РКП(б), членом якого у другій половині 1919 р. став Старий, знаходився в Одесі²⁹.

У Червоній армії Сосюра потрапив до 41-ї стрілецької дивізії.

Майже всі знають, що «Одесу брав Котовський», та менш відомо, що його кавалерійська бригада хоч і вирішила багато в чому долю штурму міста 7–8 лютого 1920 р., діяла не самостійно, а підпорядковувалася в оперативному відношенні Олександрю Марковичу Осадчому — начдиву-41.

В оперативному наказі командарма-14 І.П. Уборевича на взяття Одеси вказувалось: «Начдиву-41 со своей дивизией и с одной бригадой и кавполками 45-й дивизии продолжать

стремительное наступление и не позже 8 февраля овладеть г. Одессой, руководя лично частями, участвующими в овладении городом»³⁰. Уборевич добре знав, що робив, коли наголошував — «лично!» «По дополнительным сведениям Одесса была занята благодаря особой находчивости начдива 41-й,— подчеркнул О.И. Сгоров (у майбутньому один з перших радянських маршалів),— который, связавшись с начальником штаба 5-й дивизии противника, полковником Апухтиным, и назвал себя начдивом 14-й полковником Зелинским, установил расположение частей отступающей «Добровольческой» армии и, направив бригаду на Кубанку на незащищенное направление, почти без потерь ворвался в г. Одессу, где на улицах завязался упорный 24-часовой бой»³¹. Осадчий був відомий у військах як «нервний, горячий человек, типичный партизан, по единому отзыву бывшего подчиненного ему комсостава дивизии (41-й — О.Б.), и, как таковой, опять таки по тем же отзывам, более подходящий для роли кавалерийского, не пехотного начальника»³². В серпні 1920 р., коли військовий кореспондент С. Петропавловський писав ці рядки, Осадчий уже командував Окремою кавалерійською групою 1-ї Кінної армії. Визначення «партизан» більше стосується характеру, ніж бойових якостей і минулого начдива — кадрового офіцера старої армії, капітана з досвідом боїв Першої світової війни. У Червону Армію він прийшов ще 1918 р., під Архангельськом командував бригадою, був начальником штабу і помічником (заступником) начальника дивізії, з січня 1919 р. командував бригадою 2-ї Української радянської дивізії, що звільняла Харків, Полтаву, Катеринослав, Умань, а з червня, коли дивізію реформували на 46-у стрілецьку, став начальником її штабу. У командування 41-ю дивізією Осадчий вступив у січні 1920 р., і за бої при зайнятті Миколаєва, Херсона й Очакова був нагороджений орденом Червоного Прапора. Після звільнення Одеси він на чолі дивізії брав участь у оборонних боях проти білополяків, потім, у складі 1-ї Кінної — і в наступальних³³ Осадчого в травні змінив і командував 41-ю дивізією до 1921 р. один з її організаторів — Жан Фріцевич Зонберг. Член партії з 1909 р., він був студентом Московського університету, після виключення з нього — робітником, під час Першої світової війни став поручиком, під час громадянської — командував бригадами і дивізією. За зайняття Одеси й за боротьбу з повстанством на Київщині в 1921 р. (з повстанськими загонами («банда-

ми») Мордалевича, Богатиренка та ін.) був нагороджений двома орденами Червоного Прапора, з липня 1921 р. служив командиром і комісаром 25-ї Чапаєвської стрілецької дивізії, 1922 р. був направлений до Академії Генштабу³⁴. Комісаром дивізії в лютому — травні 1920 р. був Я.Я. Чибар, а коли Сосюра вчився на політкурсах при політвідділі дивізії та був співробітником дивізійної газети, — Купріян Осипович Кіркїж, старий більшовик, організатор Червоної гвардії Харкова 1917 р., нагороджений за відзнаки в громадянській війні орденом Червоного Прапора. У 1920-х роках він був секретарем Харківського губкому КП(б)У, членом Політбюро ЦК КП(б)У, наркомом робітничо-селянської інспекції України, секретарем ЦК КП(б) Узбекистану³⁵.

Перший досвід професійної літературної роботи В. Сосюра отримав у дивізійній газеті «Красная звезда». Вона була створена ще у лютому 1919 р. як орган Харківського губкому КП(б)У і Політуправління Харківського військового округу, коли 41-ї дивізії ще не існувало. Після зайняття Харкова денікінцями різні частини Харківського військового округу було зведено в групу військ Сумського напрямку, а потім, 19 липня, переформовано в 41-у стрілецьку дивізію. Сюди ж влилася велика частина харківської губерньської партійної організації, природно, що і її преса теж була використана для потреб армії. Масова газета «Красная звезда» була реорганізована в червоноармійську. Випускалася вона в друкарні харківських «Известий», евакуйованій і розміщеній у вагонах. В кінці 1919 р. тираж газети сягав 8 тис. примірників; у цей час газета обслуговувала ще й 57-у стрілецьку дивізію. Редакція газети була чудово інформована, оскільки дивізія мала власну потужну радіостанцію, змонтовану на автомобілях. Отримували радіотелеграми з Москви, Познані, білогвардійського Новоросійська і вміщували в газеті поряд зі своїми зведеннями й ворожі, на основі познанських повідомлень викривали політичні маневри Директорії тощо. Редакцію газети з липня 1919 р. до лютого 1920 р., змінюючи один одного, очолювали Ерде (Д.І. Райхштейн), М. Безчетвертний, В. Сегалович³⁶.

З газети В. Сосюра в кінці 1920 р. перейшов на курси при політвідділі 14-ї армії. Їх начальник Антон Ксаверійович Скворчевський, за оцінкою Сосюри — неперевершений лектор, — робітник-металіст, комуніст з 1913 р., брав активну участь у революційних подіях на Катеринославщині, потім займався політроботою в Червоній Армії, 1919 р. організував

губпартшколу в Катеринославі, 1920 р. — військово-політичні курси 14-ї армії. Після війни Скворчевський перейшов на партійну й наукову роботу, зокрема, був ректором Комуністичного університету ім. Артема, коли там навчався поет (с. 220)³⁷.

В числі курсантів Сосюра брав участь у операціях проти повстанських загонів («банд») Махна, очевидно саме тоді й почув вражаючу історію про загибель начдива й комісара (с. 204–205). Це одна з версій смерті начальника й комісара 14-ї кавалерійської дивізії 1-ї Кінної армії Олександра Яковича Пархоменка й Дмитра Андрійовича Сушкіна; разом з ними загинули й начальник штабу дивізії В.К. Мурзін, начальник зв'язку дивізії Сергєєв, командуючий групою по боротьбі з бандами Богенгард, комісар Беляков. Трагедія розігралася 3 січня 1921 р. поблизу с. Бузівці (нині Жашківського району Черкаської області)³⁸.

На завершення — кілька слів про Раїсу Мусяївну Азарх, якій Сосюра цілком справедливо не повірив, що вона командувала бойовими ділянками фронтів. Довідавшись від В.М. Примакова, що вона «командувала санітарним участком фронту», обурився: «Але чому вона не щира? Хіба серед медробітників громадянської війни не було героїв?» (с. 244). Р. Азарх відзначилася саме як медпрацівник: наприкінці 1918 — у 1919 рр. вона очолювала Головне військово-санітарне управління України, потім — санслужбу 5-ї армії на Східному фронті, була одним з організаторів боротьби з епідемією тифу в Сибіру й за заслуги в громадянській війні була нагороджена 1928 р. орденом Червоного Прапора. У 1936–1938 рр. вона брала участь у національно-революційній війні в Іспанії³⁹.

¹ Сосюра В.М. Третья Рота: Роман. — К.: Рад. письменник, 1988. — 359 с.; далі посилання на текст В. Сосюри наводяться за цим виданням.

² Гальченко С.А. Післямова // Сосюра В.М. Третья Рота... — С. 318.

³ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні: Енциклопедичний довідник. — С. 318.

⁴ Докатош И. Харьковские коммунары в боях с немцами: (Эпизоды гражданской войны) // Летпись революция. — 1924. — №3 (8). — С. 80.

⁵ Там же. — С. 80–81.

⁶ ВЧК-ГПУ: Документы и материалы. — М.: Издательство гуманитарной литературы, 1995. — С. 46, 48, 50–52, 54, 59, 62, 63, 69.

⁷ Антонов-Овсеенко В.А. Записки о гражданской войне. — Т. 3. — М.; Л.: Госвоениздат, 1932. — С. 38.

